

СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемі ефективного спілкування в системі педагогічної взаємодії. У центрі уваги дослідження знаходиться аналіз й уточнення сутності понять «спілкування», «професійно-педагогічного спілкування». Розкрито етапи та особливості педагогічного спілкування у вищій школі.
Ключові слова: етапи процесу спілкування, педагогічна взаємодія, професійно-педагогічного спілкування, співробітництво, суб'єкти освітнього процесу.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме эффективного общения в системе педагогического взаимодействия. В центре внимания исследования находится анализ и уточнение сущности понятий «общение», «профессионально-педагогического общения». Раскрыты этапы и особенности педагогического общения в ВУЗах.
Ключевые слова: педагогическое взаимодействие, профессионально-педагогического общения, сотрудничество, субъекты образовательного процесса, этапы процесса общения.

SUMMARY

The article is devoted to a problem of effective dialogue in system of pedagogical interaction. At the centre of attention of research there is an analysis and specification of essence of concepts «dialogue», «of professional - pedagogical dialogue». The stages and features of pedagogical dialogue in HIGH SCHOOLS are opened.
Key words: cooperation, pedagogical interaction, professional - pedagogical dialogue, subjects of educational process, stages of process of dialogue.

Постановка проблем. Посилення уваги до особистості кожного як вищої соціальної цінності суспільства, установка на формування громадянина з високими інтелектуальними, моральними й фізичними якостями, створення умов для повного прояву й розвитку здатностей особистості, створення передумов для розвитку активності, ініціативи, творчості учнів і педагогів, зацікавлення взаємодією складових у системі «викладач-студент» – головні фактори демократизації й гуманізації вищої школи. Взаємодія особистостей, які беруть участь у педагогічному процесі, визначає успіх або неуспішність будь-якої методики, самого педагогічного процесу. Освіта, що орієнтована на розвиток здатностей і розквіт індивідуальності, можлива лише в ході їхньої спільної праці, їхнього змістовного співробітництва.

Організувати педагогічний процес неможливо, якщо не переосмислити саму його сутність, його мету, зміст і організацію. Співробітництво – це гуманістична ідея спільної розвиваючої діяльності студентів і викладачів, скріпленої взаєморозумінням, проникненням у духовний світ один одного, колективним аналізом ходу й результатів цієї діяльності. Визначаючи напрям свого дослідження, ми виходили з того, що соціальні умови, які змінюються, ви-

сувають нові вимоги до викладача вищої школи, ставлять перед ним завдання, рішення яких пов'язане з принциповим переосмисленням усіх традиційно застосовуваних засобів впливу на особистість учня й переоцінкою позиції викладача в самому педагогічному процесі.

Аналіз актуальних досліджень і наукових публікацій, присвячених шляхам і способам розв'язання зазначеної проблеми, дозволяє дійти висновку, що вона знаходить своє відображення у дослідженнях представників філософської, психологічної, педагогічної науки.

Процес спілкування як педагогічна проблема знаходить висвітлення в роботах різних дослідників з різних позицій. Педагогічне спілкування як предмет дослідження знаходить свій відбиток у роботах А.В. Барабанщикова, О.О. Бодальова, А.В. Кан-Каліка, Я.Л. Коломинського, Л.І. Карминської, Л.І. Криволапа, Н.О. Кнебель, Г.А. Ковальова, А.А. Леонтьєва, А.В. Мудрика й інших дослідників.

Ролі спілкування в спільній діяльності присвячені роботи Т.Є. Аргентової, М.К. Богданова, О.М. Вознюк, О.Р. Ганопольського, О.М. Зайцевої, О.М. Леонтьєва, Н.В. Седової, Я. Яноушек та інших.

Проблема взаємодії у системі «викладач – студент» у навчальному процесі знайшла ви-

дображення в наукових працях Б.Г. Ананьева, О.О. Бодальова, Н.А. Березовіна, Г.Х. Васильєва, З.Ф. Єсаревої, І.А. Урклін, Л.В. Нечаєвої, А.Г. Молибога, А.В. Фоміна, Н.Г. Юдіна й інших.

Психолого-педагогічні особливості діяльності викладачів вищої школи досліджувалися Р.А. Авагимян, В.М. Антиповою, А.Г. Ковальовим, Г.А. Лобич.

Проблема формування готовності майбутніх учителів до різних видів педагогічної діяльності досліджувалися Є.М. Белозерцевим, К.М. Дурай-Новаковою, М.І. Дьяченко й Л.А. Кандилович, Л.В. Кондрашовою, Н.Д. Левитовим, А.Г. Морозом, М.М. Нечаєвим, Л.В. Никитенковою, Г.Н.Носович, Л.Н.Садиковою та іншими дослідниками.

Вивченням психологічних основ формування особистості вчителя і його професійних якостей займалися О.А. Абдуліна, Н.В. Кузьміна, К.Л. Лебедева, Н.Е.Мажар, Д.Ф. Николаєнко, Т.Ф. Садчикова, В.А. Слатьонін, С.О. Сисоєва, О.М. Пехота, Т.І. Сущенко, А.В. Сущенко, Л.С. Нечепоренко, С.Б. Беляєв, М.К. Вайновська та інші.

Значне місце проблема спілкування займає в загальній і соціальній психології, де вивчаються психологічні функції спілкування й спілкування як соціальний механізм здійснення взаємодії людей один з одним. Цим питанням присвячені роботи Б.Г. Ананьева, О.О. Бодальова, Г.Л. Ільїна, В.І. Кабрїна, А.Г. Ковальова, Я.Л. Коломинського, С.В. Кондратьєвой, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, В.Н. М'ясищева, А.В. Петровського, В.М. Суковніна й інших.

У той же час значній більшості публікацій із зазначеної проблеми не вистачає системності. Недостатньо дослідженими, на наш погляд, залишаються питання безпосереднього формування нової парадигми професійної підготовки викладачів вищої школи, більшої уваги заслуговують і проблеми визначення нової суті й характеру не тільки моделі викладачів вищої школи, а також тенденцій її еволюції в процесі подальшого суспільного розвитку, але й з'ясування ролі й місця спілкування в системі педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Досліджуючи проблему особистісно-професійного розвитку і самовдосконалення суб'єктів освітнього процесу і враховуючи особливості педагогічної взаємодії у формуванні підготовленості майбутнього фахівця до розвитку особистісно-професійного потенціалу, метою статті вбачаємо: по-перше, в аналізі й уточненні сутності професійно-педагогічного спілкування, по-друге, в розкритті й аналізі особливостей системи відносин у вищому навчальному закладі.

Основна частина роботи. Спілкування – складний, багатоплановий процес установ-

лення й розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами спільної діяльності й інформацією, що включає в себе обмін, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття й розуміння іншої людини. Відповідно в спілкуванні розрізняють три сторони: комунікативну, інтерактивну й перцептивну. Вітчизняна психологічна наука виходить із принципу нерозривності, єдності спілкування й діяльності, у той час як західними дослідниками в соціально-психологічних системах описується звичайно яка-небудь одна сторона. Спілкування й контакт між людьми зводиться або до обміну інформацією, або до взаємодії, або до процесу міжособистісної перцепції, причому зв'язок цих сторін зі спільною діяльністю практично не досліджується.

Комунікативна сторона спілкування пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами, тобто з урахуванням відносин між партнерами, їхніх установок, цілей, намірів, що приводить не просто до "руху" інформації, але до уточнення й збагачення тих знань, відомостей, думок, якими обмінюються люди.

Засобами комунікативного процесу є різні знакові системи, насамперед мова, а також оптико-кінетична система знаків (жести, міміка) система "контакту очима". Важливою характеристикою комунікативного процесу є намір його учасників вплинути один на одного, впливати на поведінку іншої людини, забезпечити свою ідеальну представленість в іншій людині (персоналізацію), необхідною умовою чого виступає не просто використання єдиної мови, але й однакове розуміння ситуації, у якій відбувається спілкування. Інтерактивна сторона спілкування являє собою побудову загальної стратегії взаємодії. Розрізняють ряд типів взаємодії між людьми, насамперед кооперацію і конкуренцію. Перцептивна сторона спілкування містить у собі процес формування образу іншої людини, що досягається "прочитанням" за фізичними характеристиками людини її психологічних властивостей і особливостей її поведінки.

Основними механізмами пізнання іншої людини є ідентифікація (уподібнення) і рефлексія (усвідомлення того, як сприймають суб'єкта пізнання інші люди). У процесі міжособистісного сприйняття і пізнання виникає ряд "ефектів": первинності, новизни, ореолу. Знання цих механізмів дозволяє виявити психологічний зміст процесу взаєморозуміння, що досягається в ході спілкування. Зв'язок спілкування з певним характером відносин між людьми проявляється і при емоційній регуляції перцептивного процесу. Без спілкування немис-

лими зв'язок людей між собою, без нього неможливий процес спільної праці. Існують різні класифікації спілкування за видами: залежно від використаних у ньому засобів – найбільш стародавнім видом є матеріальне спілкування, тобто таке, коли використовуються трудові дії з додатковою комунікативною функцією; найбільш розвинутий вид спілкування – знакове, що включає два різновиди: мовне й сутнісне, з використанням жестів, міміки, що характерне для ситуацій, коли передається емоційний стан, настрої, почуття.

Аналогічно даній класифікації, аналізуючи засоби спілкування, А.А. Леонтьєв виділяє спілкування матеріальне, знакове (що містить мовне спілкування й сутнісне), але відповідно до іншої класифікації А.А. Леонтьєва, спілкування розрізняється за такими видами, як наприклад: соціально-орієнтоване, тобто, лекція, виступ по радіо, телебаченню, предметно-орієнтоване, коли на першому місці перебувають виробничі відносини, особистісно-орієнтоване спілкування [5].

Ми розглядаємо другий вид спілкування відповідно до цієї класифікації. Маючи предметом дослідження процес взаємодії викладача й студента, ми розуміємо під виробничими відносинами два взаємозалежних прояви цієї діяльності – навчальний (виконують ті, яких навчають), і навчаючий (здійснюють ті, хто навчає). Навчання розглядається як спільна діяльність педагогів і студентів. Подібний підхід до навчання, як відзначає А.В. Мудрик [1], з неминучістю приводить до усвідомлення того факту, що воно досить тісно пов'язане з категорією спілкування, оскільки взаємодія двох процесів – викладання й навчання – реалізується в тому числі й у взаємодії суб'єктів цих діяльностей.

Звужуючи рамки спілкування з метою дійсного дослідження до спілкування в педагогічному процесі, потрібно говорити про педагогічне спілкування. Ми думаємо, що педагогічне спілкування становить соціально-психологічну основу навчального процесу, цілком поділяючи думку Л.В. Нечаєвій в тому, що досить соціально зрілою може бути тільки така педагогіка, яка інформована про закономірності спілкування [7].

Для педагогіки важливого значення набуває виявлення ролі спілкування в навчально-виховному процесі, у формуванні колективу, у визначенні можливостей педагогічного керування процесом спілкування з метою підвищення ефективності навчальних занять і стимулювання їх позитивного впливу на особистість того, кого навчають.

На думку А.А. Леонтьєва, "педагогічне спілкування - це професійне спілкування виклада-

ча з учнями на уроці або поза ним, що має певні педагогічні функції і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності й відносин між педагогом і учнями усередині навчального колективу" [5, с. 24].

Отже, аналіз відповідних літературних джерел та власний досвід педагогічної діяльності у вищу дозволяє стверджувати, що оптимальним педагогічне спілкування стає тоді, коли в процесі спілкування педагогічного колективу й студентів забезпечено найкращі умови для творчої навчальної діяльності, створений сприятливий психологічний клімат у навчальному колективі, можливо максимально використати особистісно-професійний потенціал усіх суб'єктів освітнього процесу.

Специфіка педагогічного спілкування полягає в тому, що, по-перше, воно носить публічний характер, а по-друге, засновано на безпосередньому контакті вчителя з учнями, можливі "повороти" якого не можна "запрограмувати". Розглядаючи педагогічне спілкування в навчальному процесі, на нашу думку, можна виділити наступні етапи: підготовчий етап, коли відбувається прогнозування викладачем майбутнього спілкування, планування мовної дії; етап адаптації, коли виробляється оцінка існуючого положення в цей момент, коли викладач залучає до себе увагу аудиторії, намічає шляхи вирішення комунікативного завдання в конкретній ситуації; етап власного спілкування, коли здійснюється безпосереднє спілкування з аудиторією й керування їм з урахуванням емоційної сторони спілкування; етап зворотного зв'язку, коли виробляються аналіз і оцінка здійсненого спілкування, результатів його педагогічної ефективності.

Зазначимо, що не тільки теоретичні, але й практичні аспекти дослідження проблеми спілкування у вищому навчальному закладі для нас було важливим тому, що воно багато в чому визначає умови, які сприяють і перешкоджають у процесі розвитку і реалізації особистісно-професійного потенціалу майбутнього фахівця. Спілкування у будь-якому вищу, у тому числі і в технічному університеті протікає в рамках трьох відносин: "викладач – студент", "студент – студент", "викладач – викладач". Вузівський колектив – це єдність колективу викладачів і студентів, де відносини "викладач – викладач" і "студент – студент" є відносини горизонтального, а відносини "викладач – студент" – вертикального рівня. Для дійсного дослідження інтерес являють відносини вертикального рівня. Оскільки викладачі й студенти – суб'єкти основних видів діяльності у ВНЗ – і

викладач виступає як організатор усього навчального процесу.

Розглядаючи навчально-виховний процес у технічному університеті як взаємодію викладача й колективу студентів і вважаючи наявність єдиної системи “викладач – студент” психолого-педагогічною основою спілкування, необхідно особливо підкреслити двосторонній зв'язок цієї системи. Процес взаємодії припускає не тільки вплив викладача на студентів, але й зворотний зв'язок.

Наявність взаємодії в системі “викладач-студент” розуміється нами як існування взаємної активності двох суб'єктів процесу навчання, тобто спілкування буде ефективним тільки в тому випадку, якщо і викладач, і студент проявляють високу активність. Викладач – активатор навчального процесу, його керуючий орган, саме він закладає основи спілкування в навчальному колективі. Однак, оскільки об'єкт його діяльності – студент, творча активність останнього, в остаточному підсумку, є вирішальною.

При виявленні психолого-педагогічних основ спілкування в навчальному процесі ми враховуємо специфіку процесу навчання у вищому навчальному закладі в порівнянні зі школою, що визначається насамперед розходженням цілей навчання. Якщо середня школа дає загальну освіту, то технічний університет – спеціальну освіту, готуючи фахівця певного профілю. Питанню щодо ролі навчального процесу у формуванні фахівця присвячені роботи А.В. Барабанщикова, В.П. Елютіна, С.І. Зинов'єва, І.І. Кобиляцького, І.Я. Конфедератова, Н.В. Кузьміної, Н.Д. Нікандрова, Ю.А. Самаріна.

І досі не втратили своєї значущості погляди І.І. Кобиляцького [3] на ознаки навчального процесу, що відрізняють його від шкільного. Відзначаються їх відмінності: за змістом вузівського навчання є наука, а не основи наук; у вищій школі діє принцип професіоналізму в науковому й ідейно-педагогічному плані; у школярів навчальна діяльність несе репродуктивно-творчий характер, а в студентів – творчо-репродуктивний; навчальний процес у ВНЗ характеризує взаємовплив, єдність наукової й навчальної діяльності педагога і кафедри.

Як відзначає В.Я. Ляудіс, навчальна діяльність студента за своєю психологічною структурою являє собою найбільш розвинену й складну форму серед усіх попередніх форм навчання. Дослідник зазначає, що кожен із чотирьох функціональних компонентів її структури – мотивація, орієнтовно-дослідницькі, контрольно-коректувальні, виконавчі дії – особливим образом вичленований і розгорнутий, так чи інакше усвідомлений і довільний [6].

Важливою психолого-педагогічною основою спілкування на занятті у технічному університеті є спрямованість студентів на свою майбутню спеціальність, тобто професійна спрямованість. Професійна спрямованість розглядається як складне динамічне утворення особистості, розуміється як інтерес до професії, здатність і бажання займатися нею. Так, Н.В. Кузьміна виділяє основні параметри виміру професійної спрямованості: об'єкти спрямованості, свідомість або обґрунтованість, опірність, задоволеність, здатність, готовність, валентність, цілеспрямованість, результативність, громадянськість або професійна відповідальність і потреба [8].

Слушною є думка і дослідниці Л.В. Нечаєвої [7], яка вважає одним з найважливіших показників задоволеність обраною професією. Автор зауважує, що в студентські роки задоволеність обраною професією ще не може слугувати головним показником виміру професійної спрямованості. Цей показник стає вирішальним вже після закінчення вищого навчального закладу й набуття практичного досвіду роботи зі спеціальності.

Відзначимо, що ціль навчання визначає зміст інформації й спричиняє діяльність викладачів і студентів, тобто зміст інформації включається в діяльність студентів і викладачів через мету навчання. Дослідники вищої школи характеризуючи студентський вік, відзначають, що в порівнянні із середньою школою, де навчання й виховання завжди випереджає розвиток, у ВНЗ іноді розвиток студентів випереджає навчання. Тому надзвичайного значення набуває зміст інформації в тісному зв'язку з кінцевими цілями навчання. Психологи встановили, що процес навчання являє собою насамперед обмін цінностями, тому, якщо передана інформація не має цінності для партнера, то процес спілкування і взаємодії перерветься. Характеризуючи навчальну інформацію, А.І. Кузьмінський [8] В.В. Ягупов [10] вважають, що вона повинна бути: 1) актуальною, значимою, необхідною; 2) науково достовірною, аргументованою і обґрунтованою; 3) піднесеною в дидактично оптимальних варіантах, щоб її максимально зрозуміли й засвоїли студенти; 4) розвивати творчі можливості студентів, озброюючи їх методами самостійного засвоєння наукових знань.

На нашу думку, для кращого запам'ятовування матеріалу, що має бути вивченим і засвоєним, студентів особливо важливо розуміти його значимість, необхідність. В.І. Зацепін [1] підкреслює, що у студентів будь-якого вищого навчального закладу ставлення до дисциплін, що вивчаються, визначається

головним чином двома факторами: по-перше, ставленням їх до майбутньої спеціальності, по-друге, близькістю цього предмета до сутності спеціальності і до майбутньої роботи, як вони її уявляють. Часто у студентів ставлення до дисциплін, що вивчаються, збігається зі ставленням до викладача і залежить від цього. Спілкування з викладачем здатне дуже впливати на студентів. Як стверджує Т.І. Суценок "... педагогічний ефект і кінцевий результат підготовки студентів у вищому навчальному закладі обумовлюються характером їхніх взаємин з викладачами" [9, с. 63].

Зазначимо, що винятково важливим стає фактор довіри до викладача. Л.В. Нечаєва [7] встановила, що якщо студенти довіряють викладачеві, то й інформація, повідомлювана їм, сприймається як достовірна і надійна. А оскільки студентському віку властивий максималізм, категоричність оцінок, загострене почуття власного достоїнства, остільки довіра до викладача, поважне, дружнє ставлення з його боку усувають непотрібні зусилля, спрямовані на самоствердження, створюють сприятливий ґрунт для кращого засвоєння знань. Істотним фактором, що робить вплив на створення психологічного настрою, який сприяє навчанню і взаємодії, і веде, в остаточному підсумку, до підвищення ефективності навчання, є усунення психологічних бар'єрів.

Отже, поняття "психологічний бар'єр" уживається, як правило, для позначень тих труднощів у діяльності людини, які пов'язані з особливостями психічного стану людини і які "консервують" прихований потенціал його активності. Проблема зняття психологічних бар'єрів і створення сприятливого психологічного клімату на заняттях надзвичайно важлива. Цілий ряд моментів, таких, як, по-перше, різний рівень шкільної підготовки, інтелектуальний рівень розвитку, усвідомлюваний студентом, по-друге, боязнь зробити помилки, бути неправильно зрозумілим, невміння висловити свою думку, острах втрати свого авторитета перед викладачем і однокурсниками можуть викликати в студентів негативне ставлення до того або іншого предмета саме через психологічний бар'єр, що утворився. Тому одним із завдань викладача по організації педагогічно доцільної взаємодії є створення обстановки на заняттях, що сприяє або запобіганню виникнення психологічного бар'єра, або його усуненню, якщо він уже виник. З проблемою формування правильних взаємин між викладачем і студентами тісно пов'язана проблема керування спілкуванням. Правильне керування процесом спілкування між викладачем і студентами становить психолого-педагогічну

основу спілкування в навчальному процесі. Ці питання найшли своє відображення у дослідженнях С.І. Архангельського, В.П. Беспалько, І.Я. Конфедератова, Н.Ф.Тализіної та ін.

Найчастіше виділяють три стилі керівництва: демократичний, авторитарний і анархічний. Залежно від конкретної обстановки при необхідності викладач повинен уміти використати різні стилі спілкування зі студентами. Але найбільш ефективним, широким за діапазоном його застосування в різних ситуаціях вважається демократичний стиль спілкування. До нього наближається стиль педагогічного спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю В.А. Кан-Каліка [2], досить стійким є позитивний тип [1]. Цей стиль спілкування характеризується наявністю педагогічної спрямованості особистості викладача, прагненням врахувати індивідуальні особливості студентів, відсутністю стійких негативних установок і суб'єктивності оцінок, прагненням до товариського спілкування з студентами, повагою їхньої особистості, створенням сприятливої творчої атмосфери в процесі навчання й розвитку активності майбутніх фахівців.

Розуміючи організаційну форму навчання як спосіб впливу педагога на студентів, мабуть, доцільна регуляція й інтенсифікація їхньої взаємодії виявляється одним з найважливіших шляхів удосконалювання практичного заняття. Тому наявність єдиної системи вищої школи "викладач – студент" з метою підготовки майбутніх фахівців інженерно-технічного профілю до професійного самовдосконалення становить психолого-педагогічну основу спілкування в процесі навчання в технічному університеті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумуємо, що аналіз стану проблеми в літературі показав, що спеціальних досліджень з педагогіки співробітництва немає. Однак є дослідження зі спілкування викладачів ВНЗ і студентів, учителів і учнів, по керуванню процесом спілкування, а також формуванню готовності майбутніх педагогів до різних видів діяльності.

Професійно-педагогічне спілкування правомірно розглядати як систему соціально-психологічної взаємодії педагога й учнів, студентів. Однак взаємодія й спілкування – це не тотожні поняття, хоча й взаємозалежні. Взаємодія – об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, що відтворює процеси впливу об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого. Красномовним підтвердженням зазначених вище положень є підкріплення їх показниками опитувань у ході педагогічного експерименту,

що проводився у Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» протягом останніх десяти років [1]. Студенти експериментальних та контрольних груп єдині в одному: правильно організоване професійно-педагогічне спілкування лише сприяє вирішенню головної мети начально-виховного процесу, між тим сприяє професійному розвитку як студента, так й самого викладача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатюк О.А. Формування готовності майбутнього інженера до професійного самовдосконалення: теорія і практика: [монографія] / О.А. Ігнатюк. – Харків: НТУ «ХПІ», 2009. – 432 с.
2. Кан - Калик В. А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. - М.: Просвещение, 1987. – 240 с.
3. Кобыляцкий И. И. Учебный процесс и формирование специалиста в высшей школе / на материале университетов и педагогических университетов УССР/: автореф. дис...на соискание учен. степени д-ра пед.наук.: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / И. И. Кобыляцкий. - М., 1975. - 55 с.
4. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственно-

го обучения / Н. В. Кузьмина. - М.: Высшая школа, 1989. - 167 с.

5. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. - М.: Знание, 1979. -.47 с.

6. Ляудис В. Я. К проблеме формирования учебной деятельности студентов: [сб. науч. трудов] / В. Я. Ляудис // Психолого-педагогические проблемы высшей школы. - М.: Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1980. – С. 18 - 31.

7. Нечаева Л.В. Подготовка студентов педагогических институтов к взаимодействию с учащимися: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "теория и история педагогики" / Л. В. Нечаева. - Одесса, 1990. - 24,[1] с.

8. Словник-довідник педагогічних і психологічних термінів / За ред. А. І. Кузьмінського. – Черкаси, 2002. – 430 с.

9. Сущенко Т. И. Вузовский педагогический процесс способствующий формированию национальной творческой элиты // Теория і практика управління соціальними системами. – 2000. - № 2. - С. 62-67.

10. Ягупов В.В. Педагогіка: навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

